

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ВІД ПРОТИСТОЯННЯ ДО СТРАТЕГІЧНОГО ЗБЛИЖЕННЯ (1991-2002 рр.)

У 90-ті роки ХХ ст. незалежна Азербайджанська Республіка (АР) опинилася в центрі уваги світової політики через Нагірно-Карабахський конфлікт з Вірменією, великі запаси нафти й газу та проблеми їх поставок на світові ринки. Це посилювало втягування республіки у динаміку міжнародних відносин і небезпеку появи для неї нових ризиків і викликів¹. Зважаючи на це, а також складне соціально-економічне та суспільно-політичне становище, Азербайджан особливе значення надавав питанням національної безпеки. Будучи найбільшою за площею території, кількістю населення та запасами нафти й газу державою Закавказзя (Південного Кавказу), АР, за словами американського політолога З. Бжезінського, має критичне геополітичне значення. «Це – корок пляшки з багатствами басейну Каспійського моря та Середньої Азії. Незалежність середньоазіатських держав може практично втратити сенс, якщо Азербайджан буде повністю підкорений контролю Москви... Майже як і у випадку з Україною, майбутнє Азербайджану та Середньої Азії має ключове значення для визначення майбутнього Росії»².

Азербайджанська республіка важлива для Москви насамперед в плані гарантування безпеки своїх південних кордонів (проблема Чечні), розвитку транзитного коридору Північ-Південь (Росія – Близький Схід) і доступу до природних ресурсів Закавказзя. Російські експерти стверджують: «хто буде контролювати територію Азербайджану, Вірменії та Грузії, той одержить доступ до практично неосвоєних природних багатств басейну Каспійського моря».

Для Азербайджану відносини з Кремлем не менш важливі, зокрема, в контексті загрози з боку ісламських фундаменталістів, розв'язання Нагірно-карабаського конфлікту, проблеми транспортування каспійських енергоносіїв на світові ринки та інших.

З огляду на це, характер азербайджансько-російських відносин є визначальним щодо збереження стабільності й миру на Південному Кавказі.

Актуальність вивчення цього питання зумовлена також й тим, що обидві державами є стратегічними партнерами України. Метою даного дослідження є аналіз становлення й розвитку російсько-азербайджанських відносин протягом 1991-2002 рр. з урахування історичного, геополітичного й енергетичного чинників*, які є визначальними у формуванні концепцій національної безпеки обох держав.

Чималий вплив на характер сучасних російсько-азербайджанських відносин мають історичні події. Азербайджанці, на відміну від вірменів і подібно грузинам, трактують входження до складу Росії північно-азербайджанських земель у першій половині ХІХ ст. як велике нещастя. Зокрема, в указі азербайджанського президента Гейдара Алієва “Про геноцид азербайджанців” 1998 р. зазначалося, що з підписанням у 1813 і 1828 рр. Гюлістанського і Туркманчайського договорів між Росією і Іраном, відбувся поділ історичних азербайджанських земель і відповідно азербайджанського народу. У сучасній історії Азербайджану зазначається, що захоплення Росією північних азербайджанських земель призвело до втрати азербайджанським народом своєї державної незалежності, перетворення Азербайджану на сировинну базу царської Росії та ринок збуту її товарів³.

Історичний чинник у російсько-азербайджанських взаємовідносинах став активно проявлятися в період “перебудови” в СРСР. Тоді більшість лідерів Азербайджану мали складні відносини з Москвою. Так, у 1987 р. через антипатію М.Горбачова з посади пер-

* *Історичний* – сучасна оцінка і ставлення до взаємовідносин двох народів у минулому; *геополітичний* – розмір території й стратегічне розміщення країни; *енергетичний* – наявність або відсутність значних запасів нафти і газу. *Нафтогазовий (енергетичний)* чинник відноситься до визначальних як у зовнішній, так і у внутрішній політиці Азербайджану. Керівництво республіки часто повторює фразу: “Куди тече нафта, туди й здійснюється політика”. Нафта – єдине багатство республіки, тому від світових цін на неї залежить економічне становище Азербайджану. Як показує світова практика, політику в кінцевому рахунку визначає економічний чинник. Саме ним, насамперед, керуються лідери республіки у зовнішній політиці.

шого заступника голови Ради Міністрів СРСР та члена Політбюро ЦК КПРС було усунуто колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Г.Алієва. Протягом 1987-1989 рр. він знаходився під домашнім арештом⁴. Призначений М.Горбачовим А.Везіров недовго мав прихильність з боку Кремля. Піднесення в республіці національно-визвольного руху, на чолі якого знаходився *Народний Фронт Азербайджану* (НФА), викликало у Москві занепокоєння.

У ніч з 19 на 20 січня 1991 р. за наказом тодішнього керівництва СРСР в столицю республіки були введені армійські частини й підрозділи групи “Альфа”. Офіційним приводом цьому послужили погроми у вірменських кварталах Баку, унаслідок яких загинуло декілька десятків вірмен. Однак місцеві експерти вважають, що погроми були спеціально спровоковані й проведені спецслужбами СРСР, щоб знайти привід для введення військ і придушення національно-визвольного руху під керівництвом НФА. Унаслідок зіткнень між військовими і прихильниками НФА загинуло, за офіційними даними, 134 особи, за іншими даними – 137 мирних жителів і близько 40 військовослужбовців, ще 700 чоловік отримали поранення. Після придушення опору Народного фронту воєнна влада заарештувала близько 200 активістів національного руху, а на посаду першого секретаря ЦК КП Азербайджану було призначено Аяза Муталібова⁵.

У травні 1991 р. він був обраний першим президентом республіки. А.Муталібов, єдиний з чотирьох президентів Азербайджану, вважається проросійським політиком. У період свого президентства підтримав спробу державного перевороту в СРСР, вчинену в серпні 1991 р. так званою групою Державного комітету надзвичайного становища (ДКНС або російською ГКЧП). Наприкінці грудня 1991 р. Муталібов з власної ініціативи* прибув до Алма-Ати і підписав угоду про створення СНД але НФА та впливові політики, зокрема Г.Алієв, виступили проти вступу республіки до Співдружності. Як наслідок, у 1992 р. під тиском азербайджанського парламенту перший президент відмовився підписати договір про підпорядкування керівництва азербайджанської армії Головному командуванню (Главкому) збройних сил СНД. Депутати виходили з того, що цим кроком президент міг поставити армію під контроль Москви і позбавити країну можливості самостійно розв’язати карабаську проблему. Але на думку Муталібова, відмова була помилковою, оскільки позбавила республіку підтримки з боку інших держав СНД у врегулюванні конфлікту з Вірменією і, тим самим, розв’язала руки Єревану⁶. На початку 1992 р через низку тяжких поразок у війні з Вірменією – втрата м.Суші та Лачинського району, прорив блокади Нагірно-Карабаської республіки (НКР), опозиція звинуватила Муталібова в масовій загибелі людей на території Нагірного Карабаху (так звана Ходжалінська трагедія), а також у співпраці з Москвою на шкоду інтересам Азербайджану⁷. Як наслідок він подав у відставку. Але перед цим А.Муталібов сприяв встановленню дипломатичних відносин Азербайджану з Туреччиною і США.

У травні 1992 р. Верховна Рада республіки, заслухавши звіт парламентської комісії щодо розслідувань Ходжалінської трагедії, відмінила рішення про відставку й відновила А.Муталібова на посаді президента. Однак наступного дня, внаслідок збройного перевороту, Муталібова вдруге було позбавлено влади. Він залишив країну, отримавши політичний притулок у Росії.

Отже, перший президент Азербайджану намагався діяти у курсі політики Москви, яка після розпаду СРСР прагнула зберегти контроль над новоутвореними державами – колишніми республіками Радянського Союзу, зокрема, шляхом створення СНД. Проте, азербайджанська національна еліта, одна з не багатьох на пострадянському просторі, проводила політику спрямовану на дистанціювання від Росії. Після приходу до влади Абульфаза Ельчибея (травень 1992 р.), а потім і Г.Алієва (осінь 1993 р.) А.Муталібов був оголошений державним злочинцем і керівництво Азербайджану постійно вимагало у Кремля його видачі. Москва не йшла на це, пов’язуючи з Муталібовим плани повернення Азербайджану в **русло** російської політики. Росія розраховувала використати його під час ре-

* За словами А.Муталібова, у грудні 1991 р Азербайджан не запросили до столиці Казахстану на нараду по створенню СНД, оскільки було схвалено рішення утриматися від прийому республіки до Співдружності. Але завдяки підтримці президента України Л.Кравчука Муталібову дозволили брати участь у нараді і, навіть, підписати під договір про заснування СНД.

альної загрози режиму Алієвих, в момент, коли з'явиться потреба в більш-менш харизматичній персоні, зокрема для висування на посаду президента чи спікера⁸.

Другий президент республіки – лідер НФА, демократ А. Ельчибей не зміг налагодити відносини з Росією через свої пантюркістські погляди. У зовнішній політиці він орієнтувався на етнічно й релігійно близьку, політично й економічно досить впливову Туреччину. А.Ельчибей був прихильником створення єдиної тюркської держави – Туран, у складі Турецької й Азербайджанської Республік та Південного (іранського) Азербайджану. На його думку, така країна з населенням 110 млн. жителів могла перетворитись на могутнього регіонального гіганта з яким змушенні були б рахуватися всі. У своїх планах він виходив з так званого “природного права усіх турок”.

Орієнтація незалежного демократичного Азербайджану на Анкару була одним з чинників неофіційної підтримки Кремлем Вірменії в Нагірно-Карабахському конфлікті з Баку. Як наслідок, дипломатичні відносини між Росією й Азербайджаном були встановлені лише 4 квітня 1992 р, а російське посольство в столиці Азербайджану було відкрито – 25 вересня 1992 р.

З 1993 р. Кремль став застосовувати політичні, економічні та воєнні засоби, щоб утримати під своїм впливом такі держави як Азербайджан, Україну та Грузію. У липні 1993 р. Г.Алієв, не без підтримки російських спецслужб, де він мав давні й міцні зв'язки, а також націонал-патріотичних та воєнних кіл Росії, повалив зорієнтований на Туреччину демократичний режим Ельчибея. Останній згодом звинуватив в організації державного перевороту Росію, Іран та Вірменію, які, начебто, хотіли розпалити в Азербайджані громадянську війну. Насправді, Ельчибей, якого не сприймала значна частина населення республіки, був прихильником Г.Алієва*. Саме він, за наполяганнями авторитетів нахічеванського *трайбу*** (до якого належав також), ініціював повернення Г.Алієва до влади у 1993 р. з метою повернути трайбу владу, втрачену ним у 1980-і роки. Тоді цьому сприяло зростання чисельності й впливовості представників нахічеванського та “єреванського” кланів в опозиційному русі Азербайджану. Вони поповнювались за рахунок азербайджанців, які поверталися з Вірменії через війну за Нагірний Карабах.

У цій боротьбу за владу Москва зробила ставку на Г.Алієва, сподіваючись, що він змінить зовнішньополітичний курс республіки. Але перемога нахічеванського трайбу послабила Азербайджан у боротьбі за Нагірний Карабах і, призвела до втрати ним майже третини території країни⁹.

Прийшовши до влади у 1993 р. Г.Алієв намагався нейтралізувати неприязнь Б.Єльцина, добитися прихильності з боку Туреччини, а через неї США та європейських держав, які з підозрою ставились до нього як до колишнього генерала КДБ. Для порозуміння з Кремлем наприкінці 1993 р. Азербайджан вступив до СНД та її оборонної складової – Договору про колективну безпеку (ДКБ). Уже влітку 1993 р. Алієва призупинив домовленість з міжнародним консорціумом, у складі восьми західних фірм, на розробку трьох азербайджанських нафтових родовищ “Азері-Чіраг-Гюнешлі» та висловився на користь російського маршруту транспортування своєї нафти¹⁰.

Водночас, у 1993 р. Алієв, на відміну від лідерів Грузії і особливо Вірменії, відмовився розмішувати на території Азербайджану російські військові бази й здійснювати спільну з російськими прикордонниками охорону азербайджанських кордонів з Туреччиною та Іраном. Навесні 1994 р. (після завершення збройної фази конфлікту з Вірменією), незважаючи на домовленість, яка була схвалена на Бішкекському саміті СНД, Баку не погодилося на дислокацію російських миротворців на території республіки.

* А.Ельчибей демонстративно вішав у своєму кабінеті портрет Г.Алієва, поряд з портретом Ататюрка

** Трайбом називався нахічеванський клан, сформований Г.Алієвим у радянський час з вихідців з Нахічевані, які на той час проживали не тільки в різних областях Азербайджану, а й в Грузії та Вірменії. Таким чином, він намагався уникнути звинувачень у залученні до влади тільки своїх земляків з Нахічевані. Однак в Азербайджані дуже добре знали населення Вірменії й Грузії, що мало нахічеванські корені, адже общини вихідців з одного регіону продовжували активно спілкуватися, підтримували давні родинні, ділові, дружні та інші зв'язки.

Такі дії Азербайджану Москва розглядала як намір утвердитися в якості незалежного, передусім від неї, актора регіональної політики. Існували думки, що Баку хоче стати центром антиросійського геополітичного союзу, в складі США, Туреччини та декількох пострадянських держав¹¹.

Від середини 1990-х рр. на характері російсько-азербайджанських відносин позначився чеченський чинник. Азербайджан неофіційно підтримував Чеченську республіку в її боротьбі за незалежність. Здебільшого, це робилися у відповідь на воєнну допомогу Москви Вірменії у Нагірно-Карабаському конфлікті.

Під час першої чеченської компанії турецькі спецслужби і пантюркістські організації відводили Азербайджану головну роль у підіривній діяльності проти Росії на Північному Кавказі. За сприяння азербайджанських спецслужб пантюркісти уже наприкінці 1994 р. переправляли іноземних найманців, зброю, боєприпаси і техніку до Чечні, за маршрутом Азербайджан-Хасавюрт-Грозний та Кусари-Дербент-Махачкала-Чечня.

З початком першої чеченської війни у грудні 1994 р., Баку, з ініціативи Анкари, направив до Чечні два спецпідрозділи із зони карабаського конфлікту. Чеченські емісари в Азербайджані, за підтримки так званих “сірих вовків”*, до середини 1995 р. активно вербували найманців¹².

Територія Азербайджанської Республіки (АР) використовувалась спецслужбами Туреччини для проведення конфіденційних зустрічей з представниками Дж. Дудаєва¹³.

За підтримки Туреччини на території Азербайджану була організована підготовка чеченських бойовиків. У селищі Гюздек була база “сірих вовків”, у м. Белокани – навчальний центр військово-повітряних сил (ВПС), а в спецшколі “Альфи” у Шіхово півторарічну підготовку проходила група чеченців. У навчальному диверсійно-розвідувальному центрі на станції Насосна чеченських бойовиків готували турецькі інструктори для підіривної діяльності на території Росії¹⁴.

Протягом 1996-1999 рр. з Саудівської Аравії, Об’єднаних арабських Еміратів і Пакистану через територію Азербайджану надходила переважна більшість зброї для чеченських терористів¹⁵. Частина озброєння переправлялась до Чечні через Грузію, яка мала дружні стосунки з урядом Чечні.

У відповідь на підтримку Баку Чечні Росія від 1994 р. і, майже, до середини 2000 р. заборонила азербайджанським торговим кораблям користуватися Волго-Донським і Волго-Балтійським каналами*. У грудні 1994 р. Москва закрила свій кордон з Азербайджаном і Грузією, щоб не допустити “можливої” підтримки чеченських сепаратистів з Півдня. Згодом, у квітні й травні 1995 р. російський уряд видав дві спеціальні постанови, які передбачали відкриття пунктів спрощеного пропуску для перетину російсько-азербайджанських і російсько-грузинських ділянок державного кордону Російської Федерації (РФ) жителями прикордонних районів Автономної Республіки Дагестан і громадянами Азербайджану й Грузії. Свої дії Москва обґрунтовувала тим, що кордон, фактично, прозорий, внаслідок чого нелегальні мігранти, торговці наркотиками та озброєнні злочинці безперешкодно потрапляють на російську територію. Встановлення жорсткого контролю на кордоні із закавказькими республіками було також відповіддю Москви на відмову Баку і Тбілісі від послуг російських прикордонників щодо спільної охорони зовнішніх кордонів СНД¹⁶. Заходи Кремля Азербайджан назвав економічною блокадою, яка мала серйозні економічні та політичні наслідки для обох сторін¹⁷.

* “Сірі вовки” (“Боз Гурд”) – крайньо права радикальна організація турецьких націоналістів, яка ставить за мету відновлення Османської імперії – від Балкан до Середньої Азії. З 1981 р. перебуває у підпіллі. З того часу поширила свою діяльність на територію СРСР, передусім Азербайджан. Лідер партії Іскандер Гамідов на початку грудня 1994 р. заявив, що Росія в своїй політиці на Кавказі не враховує менталітет та історичну спільність кавказького етносу і визнав, що 200 добровольців з числа “Сірих вовків” були відправлені до Чечні. Однак його заступник Мантур Мансуров спростував інформацію про участь 200 членів організації в бойових діях на території Чечні і заявив, що сам факт участі азербайджанських найманців в чеченському конфлікті суперечливий.

* У 1994 р. Москва стосовно усіх прикаспійських держав запровадила систему квот на використання своїх внутрішніх вод. Згідно з існуючими правилами, для проходження кораблів Каспійського моря через внутрішні води Росії необхідно отримати дозвіл відповідної російської держструктури. Кожна з прикаспійських держав під час переговорів з Москвою намагалася збільшити виділену їй квоту.

Під час першої чеченської війни антиросійська тематика була поширена в азербайджанських засобах масової інформації (ЗМІ). Лідери провладних і опозиційних партій піддавали критиці політику Кремля на Північному Кавказі. Так, голова найвпливовішої партії національної незалежності Азербайджану (ПННА) Е.Мамедов розцінював воєнні дії Росії в Чечні як спробу повторного геноциду чеченської нації, а закриття Москвою кордону з Азербайджаном – політичним і воєнним тиском на республіку. На його думку, Баку потрібно було виробити нову стратегію національної безпеки, згідно з якою Росія вважатиметься ненадійним сусідом. ПННА виступала проти участі російських військ у миротворчому контингенті в Карабасі, якщо турецькі збройні сили будуть представлені в його складі менше, ніж на 30%. Лідер опозиційної партії “Мусават” екс-спікер Іса Гамбар вважав, що своїми діями в Чечні Росія поставила під сумнів здатність виступати в якості посередника в Карабаському конфлікті, а подальша блокада російсько-азербайджанського кордону збільшить у політичних колах Азербайджану прихильників перегляду відносин з Кремлем.

Голова соціал-демократичної партії Азербайджану Араз Алі-заде вважав, що Чечня – це російський Карабах, до якого вони (Чечня і Росія) йшли свідомо.

У зв'язку з подіями в Чечні міністр закордонних справ АР Гасан Гасанов в офіційному інтерв'ю зазначив, що Азербайджану варто переглянути свою стратегію зовнішньої політики, переорієнтувавши її з Півночі на Південь і Схід. На його погляд, після Будапештського саміту ОБСЄ* і подій в Грозному наприкінці 1994 р. у президента Г.Алієва з'явилися всі підстави, щоб звести до мінімуму участь російської сторони у міжнародних миротворчих силах у Карабасі¹⁸.

Але залежність Баку від Росії у газовому секторі, невирішеність питання азербайджанських емігрантів у Росії, проблема розподілу Каспійського моря, а головне – потреба у використанні російської транспортної магістралі для експорту нафти навпаки сприяла певному зближенню двох держав. Як наслідок у січні 1996 р. була підписана азербайджансько-російської угода про транзит азербайджанської нафти трубопроводом Баку-Новоросійськ.¹⁹ З листопада 1997 р. нафтопровід запрацював, але протягом 1998 р. він більше десяти разів перекривався чеченцями**²⁰. Для Баку це стало підставою не лише для пошуку нових шляхів диверсифікації транспортування енергоносіїв, а й перегляду своєї політики щодо Чечні. Зі свого боку Москва, щоб уникнути в майбутньому проблем з Чечнею, обіцяла побудувати обхідну лінію трубопроводу (довжиною 220 км) вздовж чеченського кордону.

3 липня 1997 р. між Російською Федерацією (РФ) й Азербайджанською Республікою (АР) був укладений міждержавний політичний *Договір про дружбу, співпрацю і взаємну безпеку*. В його основу покладено принцип взаємного визнання державами територіальної цілісності, зобов'язання не підтримувати сепаратистські рухи та не допускати створення на своїх територіях “організацій і груп, діяльність яких спрямована проти незалежності й територіальної цілісності другої сторони”²¹.

Водночас Москва продовжувала постачати зброю до Вірменії. Навесні 1997 р. це спричинило чергове погіршення відносин з Азербайджаном. У відповідь на офіційний протест Баку Міністерство оборони Росії стверджувало, що здійснювало заміну застарілих типів авіаційної техніки і комплексів ППО на більш сучасні, для ліквідації дисбалансу у цій сфері між Вірменією й Азербайджаном згідно з Ташкентською домовленістю про розподіл воєнної техніки між членами СНД. Адже, внаслідок того, що зброя реально не розподілялась, а приватизувалась, в залежності від її обсягів на складах кожної з республік, Азербайджан, за всіма видами озброєнь і воєнної техніки, мав значну перевагу над Вірменією. Це було підтверджено офіційними даними, які надали обидві республіки у додатку до Договору про звичайні озброєння в Європі²².

* Будапештський саміт ОБСЄ наприкінці 1994 р. схвалив рішення про проведення операції з підтримки миру в Нагірному Карабасі. 3000 миротворців повинні створити умови для врегулювання конфлікту.

** Такими діями уряд Чечні домагався від Російської Федерації сплати боргу в сумі 42,3 млн. руб. за транзит нафти через територію республіки.

Зі свого боку Баку, щоб протидіяти диктату Кремля на пострадянському просторі 10 жовтня 1997 р. в Страсбурзі разом з Україною, Грузією та Молдовою став засновником міждержавного політико-консультативного форуму, який за першими літерами держав-учасниць отримав назву ГУАМ. Його діяльність була спрямована на об'єднання зусиль зазначених держав насамперед у розв'язанні проблем сепаратизму і створення сітки трубопроводів для транспортування енергоносіїв регіону на світові ринки*.

Тоді у Кремлі стали усвідомлювати, що подальше охолодження стосунків з Азербайджаном ускладнювало розв'язання чеченського питання, провокувало його прозахідну орієнтацію і послаблювало політичний вплив Москви на Південному Кавказі. Щоб повернути прихильність до себе Баку Росія намагалася скористатися карабаською проблемою. У Москві склалась думка, що "Вірменія, у будь-якому випадку, нікуди не дінеться", що серйозних козирів для гри з Росією Єреван не має, а це, відповідно, розширює поле для маневру російській дипломатії. У 1998 р., ймовірно, під тиском Кремля вірменський президент Л. Тер-Петросян заявив про мирне вирішення нагірно-карабаського конфлікту, шляхом збереження над Карабахом юридичного суверенітету РА і надання краю широкої автономії, яка б прирівнювалась за статусом до незалежної держави. Однак, заява коштувала Л.Тер-Петросяну посади глави держави. Після того Кремль став шукати інші механізми поліпшення відносин з Баку, усвідомлюючи, що остаточне й швидке розв'язання карабаської проблеми у перспективі позбавить Росію важливого механізму тиску на політику держав регіону. Москва була готова сприяти остаточному врегулюванню конфлікту тільки після того як закріпиться на Каспію. Баку також вважав, що Росія повинна сприяти мирному розв'язанню вірменсько-азербайджанського конфлікту, з урахуванням національних інтересів і територіальної цілісності РА й пов'язував це зі складною ситуацією навколо Чечні. Г.Алієв підкреслював, що Росія, порівняно з будь-якою іншою країною, яка входить до Мінської групи ОБСЄ, має більше прав на розв'язання проблеми Нагірного Карабаху²³. Баку розраховував на сприяння Москви у поверненні частини окупованих Вірменією власне азербайджанських територій. Однак реальної схеми російсько-азербайджанського зближення на основі врегулювання карабаської проблеми не знайшли.²⁴

На думку Г.Алієва, однією з перешкод на шляху подальшого врегулювання азербайджансько-вірменського конфлікту став терористичний акт у парламенті Вірменії, що відбувся 27 жовтня 1999 р., який змінив обстановку у республіці й призупинив особисті контакти президентів двох країн²⁵.

1999 р. став переломним у російсько-азербайджанських стосунках. Навесні стосунки загострились через розміщення Москвою на воєнній базі в Гюмрі (Вірменія) дивізіону зенітно-ракетного комплексу ПВО сухопутних військ з найпотужнішими у світі зенітними ракетами – С-300 В *²⁶. У відповідь, у квітні 1999 р. Азербайджан вийшов з ДКБ. У Баку вважали, що військовий блок СНД довів свою неефективність під час конфлікту в Нагірному Карабасі, проігнорував воєнне протистояння між державами, що входять до його складу, а тому не варто брати в ньому участь²⁷. На противагу планам створення "сил колективної безпеки" країн СНД Азербайджан ініціював створення гуамівського "миротворчого батальйону". Ідею Баку підтримали в Києві**²⁸.

Влітку 1999 р. Баку засудив спробу чеченських бойовиків захопити автономну республіку Дагестан і перетворити її в суверенну ісламську державу на зразок Ірану чи Пакистану. Ісламізація Чечні не входила в плани Баку, а навпаки загрожувала його світському режиму. Чергова поразка російської армії в Чечні могла стати для національних меншин

* Однією з перших була підписана українсько-грузинсько-азербайджанська угода по створенню Транскавказького транспортного коридору, який передбачав відкриття єдиної транспортної лінії, що з'єднає Баку-Тбілісі-Поті-Одесу-Київ, для обслуговування пасажирів і вантажопотоків.

* С-300 В здатні збивати не тільки літаки і гелікоптери, а й нестратегічні балістичні оперативно-тактичні та крилаті ракети дальністю до 200 км і висотою польоту до 30 км. Крім того, Росія передала Вірменії зброї на загальну суму 1 млрд. дол.

** Азербайджан виявив готовність взяти на себе основні витрати по утриманню батальйону, якщо він буде розміщений на його території, поблизу кордонів з невизнаним Карабахом. Тоді була узгоджена й підписана програма воєнної співпраці між Азербайджаном і Україною, з підключенням НАТО через програму "партнерство за ради миру"

Азербайджану сигналом до боротьби за самовизначення й відповідно початком знищення азербайджанської держави. Адже вона могла опинитися між двома фундаменталістськими ісламськими державами: на півночі – країнами північнокавказьких ваххабітів, а на півдні – Ісламською республікою Іран (ІРІ)²⁹. Розуміючи це, азербайджанське керівництво припинило підтримку чеченських сепаратистів, а Кремль обіцяв натиснути на Єреван у розв'язанні нагріно-карабаського конфлікту. Зміна підходів Баку в чеченському питанні сприяла охолодженню його взаємовідносин з окремими мусульманськими державами, які допомагали Чечні, і створила умови для зближення з Москвою. Підтвердженням цьому став візит до Баку міністра закордонних справ Росії – І.Іванова та міністра палива й енергетики Росії – В.Калюжного восени 1999 р. Обидва висловились за більш тісну співпрацю з Азербайджаном у боротьбі з сепаратизмом, у нафтовій промисловості та в інших галузях.

Уже після Першої чеченської війни на засіданнях глав держав СНД Г.Алієв пропонував проводити спільну боротьбу з сепаратизмом і тероризмом, звертав увагу Б.Єльцина на загрозливе становище в *Дагестані*.

Влітку 1999 р. Президент РА звинуватив керівництво і спецслужби Росії в тому, що ситуація в *Дагестані* вийшла у них з-під контролю, що вони не вдалися до запобіжних заходів, заздалегідь знаючи, що здійснюється підготовка до дестабілізації ситуації в автономній республіці. Г. Алієв відкинув усі звинувачення російських політиків і військових про наче б то здійснювані Баку поставки зброї і бандитів на Північний Кавказ. Він наголосив, що Азербайджан завжди виступав і виступає проти сепаратизму, засуджує терористичні акти, здійснені на території Росії, і має дружні стосунки з Дагестаном як суб'єктом Росії та її невід'ємною частиною³⁰.

Події на Північному Кавказі відіграли позитивну роль у становленні нового етапу російсько-азербайджанських взаємовідносин, а боротьба зі спільним ворогом – ісламськими фундаменталістами стала важливим чинником політичного зближення Баку і Москви.

Як наслідок, 9 вересня 1999 р. В.Путін підписав Постанову уряду №1029, згідно з якою відмінялись укази 1995 р. про обмеження перетину російського кордону з Азербайджаном.

У лютому 2000 р. дві країни підписали Меморандум про взаємовідносини в області боротьби з тероризмом, а також низку протоколів про співпрацю³¹.

Навесні 2000 р. Г.Алієв заявив, що чеченська проблема в російсько-азербайджанських стосунках надумана, зокрема азербайджанською опозиційною пресою, яка перебуває на антиросійських позиціях. Баку під час Першої і Другої чеченських війн виступав проти сепаратизму, а звинувачення його в підтримці чеченських сепаратистів несправедливі, адже Азербайджан не має спільного з Чечнею кордону. Азербайджанський кордон з Росією – це кордон з Дагестаном. Алієв не виключав можливість окремих випадків проникнення бойовиків на територію Азербайджану, але за це таку ж відповідальність, на його погляд, несли і російські прикордонники³².

Потреба Баку в поліпшенні відносин з Москвою гостро відчувалась після негативної оцінки Заходом парламентських виборів 2000 р в республіці та призупинення процесу вступу країни до Ради Європи.

У 2000 р. відбувалися постійні контакти між президентами В.Путіним і Г. Алієвим на різних форумах. Останній, який не раз виступав з критичними зауваженнями стосовно діяльності й перспективи СНД, з приходом до влади В.Путіна, заявив: "... я вважаю, що після обрання В.В.Путіна президентом Росії відкриваються великі можливості не тільки для покращення і розвитку відносин між Азербайджаном і Росією, а й для підвищення ефективності СНД"³³.

20 червня 2000 р. Г.Алієв брав участь у московській зустрічі глав кавказьких держав, яка започаткувала створення міждержавної організації "Кавказька четвірка" (Росія, Азербайджан, Грузія, Вірменія).

25 серпня того ж року прем'єр-міністр РФ М. Касьянов дав дозвіл на проходження 20 азербайджанських суден по Волго-Донському і Волго-Балтійському каналам*.

* До того часу Москва застосовувала жорстку систему квот, згідно з якою, для проходження кожного судна необхідна була окрема ліцензія.

У січні 2001 р. В.Путін здійснив свій перший візит до столиці Азербайджану. Була підписана *Бакинська декларація*, в якій обидві сторони заявили про свої наміри вивести двосторонні зв'язки на рівень *стратегічного партнерства* на основі принципів і норм міжнародного права, зобов'язались надавати один одному підтримку в реалізації економічних реформ і демократичних перетворень, розвивати військово-технічну співпрацю в інтересах перетворення Кавказу в регіон миру, добросусідства і процвітання*.

Москва і Баку виступили за політичне розв'язання нагірно-карабаського конфлікту на основі відповідних резолюцій РБ ООН і рішень ОБСЄ, за тісну співпрацю в рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, СНД та інших міжнародних організацій і форумів універсального і глобального характеру.³⁴

Візит В.Путіна до Баку керівництво Азербайджану розглядало як явний аванс і певне корегування попередньої політики Москви.

Виходячи з Бакинської декларації, зокрема, із завдань боротьби з міжнародним тероризмом, а також враховуючи ситуацію на Кавказі, у 2001 р. між Міністерствами внутрішніх справ Росії й Азербайджану було підписано Угоду про співпрацю органів внутрішніх справ прикордонних районів двох держав, а на початку 2002 р. – міждержавну угоду про співпрацю прикордонних відомств.

Продовжуючи політику зближення з Москвою, протягом 2002 р. Г.Алієв тричі відвідав Росію. Кожного разу він зустрічався з В. Путіним, не враховуючи їхніх зустрічей під час самітів, передусім у рамках СНД.

Під час першого візиту у січні 2002 р. Г.Алієв підписав з Путіним угоду про передачу Росії в оренду на 10 років Габалінської РЛС (Дарьял), а також про статус, принципи і умови її використання**³⁵. Договір зафіксував військову присутність Росії в РА, чим викликав протести опозиції та невдоволення в Туреччині й США.

Крім того, був підписаний Договір про довгострокову економічну співпрацю до 2010 р., який передбачає розвиток товарообігу між державами, а також міждержавна Домовленість про принципи і напрямки економічного співробітництва. Підписуючи угоди Г.Алієв зазначив, що з цього часу російсько-азербайджанські стосунки носитимуть стратегічний характер³⁶.

Результати візиту Г.Алієва до Москви позитивно сприйняла більша частина азербайджанського суспільства. Лише найрадикальніші представники засудили його зовнішньополітичні акції. Зокрема, вони наголошували, що свій візит президент здійснював з метою заручитися підтримкою Кремля щодо неомонархічних планів передачі влади. Цій меті, на їхній погляд, був присвячений і другий візит Г.Алієва до Москви у квітні 2002 р.

* Сторони заявили, що будуть удосконалювати взаємодію своїх зовнішньополітичних, силових і правоохоронних структур для запобігання поширенню на Кавказі тероризму, екстремізму, агресивного сепаратизму, всебічно сприяти швидкому добровільному і безпечному поверненню до рідних місць біженців і осіб, переміщених внаслідок конфліктів. Президенти висловились за розширення практики двосторонніх зовнішньополітичних консультацій на різних рівнях з питань, що становлять взаємний інтерес. Вони визначили такі першочергові завдання; сприяти поглибленню взаємовигідного економічного співробітництва, збільшенню обсягів торговельного обігу, розвитку кооперації в різних галузях економіки не тільки між державами, а й між їхніми об'єктами господарювання, підтримувати розвиток взаємодії фінансових і банківських структур, реалізацію інвестиційних проектів, створення спільних підприємств та інших господарських об'єднань.

** Згідно з угодою станція отримала статус інформаційно-аналітичного центру (ІАЦ) і була визнана власністю Азербайджану, а її рухоме майно – власністю Росії. Експлуатація ІАЦ повинна здійснюватися російською стороною тільки в інформаційно-аналітичних цілях, які становлять взаємний інтерес. Москва зобов'язалась не спрямовувати роботу ІАЦ прямо чи опосередковано проти суверенітету та інтересів безпеки Азербайджану. РЛС передана Росії в оренду на 10 років, зі щорічною платою 7 млн. дол. Крім того, Росія зобов'язалась відшкодувати Азербайджану затрати в розмірі 31 млн. дол, пов'язані з експлуатацією ІАЦ з 4 липня 1997 р. до 31 грудня 2001 р. Зазначену суму Москва повинна виплати протягом 5 років в акредитивній формі, в розмірі 6,2 млн. дол. щорічно. Чисельність персоналу ІАЦ не повинна перевищувати 1500 осіб. Протиповітряне прикриття РЛС здійснюється силами ППО Азербайджану. При цьому Росія зобов'язалась матеріально і технічно сприяти модернізації ППО Азербайджану. У договорі підкреслюється, що азербайджанська сторона може забезпечуватися вихідною інформацією ІАЦ у відповідності з окремою домовленістю. При цьому сторони забезпечують захист секретної інформації

Тоді Баку погодився брати участь у воєнно-морських навчаннях на Каспії, організованих Кремлем в серпні того ж року.

У Москві також була підписана домовленість про співпрацю у військовій сфері. Згідно з якою сторони взяли на себе зобов'язання не змінювати профілю підприємств, які раніше випускали продукцію військового характеру. Положення домовленості обов'язкові, передусім, для Азербайджану, адже його підприємства випускали лише компоненти, а не кінцеву продукцію.

Отже, протягом 1991-2002-х рр. для російсько-азербайджанських стосунків були характерні періоди різкого загострення та поступового поліпшення відносин. Несприятливими були перші роки після розпаду СРСР – 1991-1993 рр. Тоді, внаслідок неофіційної підтримки Москвою Єревану в його протистоянні з Баку за Нагірний Карабах, в Азербайджані поширювались антиросійські настрої, а керівництво республіки орієнтувалось на Туреччину. У відповідь Баку не тільки засуджував, а й здійснював неофіційну підтримку Грозного під час Першої чеченської війни.

Значущими фігурами у розвитку двосторонніх відносин були президенти Азербайджану. З приходом до влади Г.Алієва розпочався період пошуку компромісів і шляхів зближення між двома державами, який завершився підписанням улітку 1997 р. *Договору про дружбу, співпрацю і взаємну безпеку*. Хоча історичний і один з геополітичних (карабаський) чинників продовжували негативно впливати на розвиток двосторонніх відносин вони поступилися двома іншим, більш взаємопов'язаним і актуальнішим – економічному й чеченському. Друга чеченська війна (1999-2001 рр.), що несла загрозу ісламізації й відокремлення від Росії Чечні й Дагестану становила загрозу й для світського режиму Азербайджану та його економічного базису – експорту нафти. Як наслідок, спільна боротьба проти єдиного ворога – ісламського фундаменталізму сприяла політичному зближенню двох держав й становлення нового етапу в російсько-азербайджанських взаємовідносинах. Від різкого протистояння на початку 90-х років і пошуку компромісів у середині десятиліття на початку 2000-х рр. Москва й Баку не лише започаткували співпрацю у боротьбі з регіональним тероризмом і сепаратизмом, новий етап економічного співробітництва, а й проголосили двосторонні відносини стратегічними.

Джерела та література:

- ¹ Айтмухамбетова Гайни Каспийский регион: оценка основных вызовов и рисков // Analytic. – 2006. – №6. або Sunday. – 2006. – 31 December <http://www.analitika.org/article>.
- ² Бжезінський З. Велика шахівниця <http://www.vesna.org.ua/txt/bzhez/shah1/index.html>.
- ³ Национальные истории в советских и постсоветских государствах. – М.: АИРО-XX, 1999. – С.215
- ⁴ Батенко Т. Королі СНД. Портрети дванадцяти президентів (Тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Л.: Кальварія, 2000. – С.40.
- ⁵ К годовщине ввода советских войск в Азербайджан <http://www.rosconcert.com/common/arc/story.php/322904>; Первый президент Азербайджана не смог стать соперником Алиева // Политика <http://www.nomad.su/?a=3-20030722001722.07.2003>.
- ⁶ Муталибов Аяз. Запоздалое прозрение // Независимая газета. – 2002. – 18 февраля. – С9.
- ⁷ Там само. – С.9-10.
- ⁸ Мурадян И. Геоэкономические факторы развития политических процессов в Кавказско- Каспийском регионе (ситуационный анализ) / Ассоциация политологов Республики Армения. – Ереван : Антарес, 2001. – С.85.
- ⁹ Гусейнов В. Алиев после Алиева // Вестник аналитики. – 2004. – №2. – С.35.
- ¹⁰ Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 325
- ¹¹ Гаджиев К.С. Вказана праця. – С. 312-313.
- ¹² Азербайджан в декабре 1994 – январе 1995 года // Политический мониторинг. – 1995.– №1: <http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/1050414836/Azerbaijan0195.htm>;
- ¹³ Мурадян И. Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа. – Ереван: «Антарес», 2000. – С.101-102.
- ¹⁴ Там само. – С.102-104.
- ¹⁵ Там само. – С.102-104.
- ¹⁶ Гаджиев К.С. Вказана праця. – С. 325.
- ¹⁷ Хальбах У. Между «горячей войной» и «замороженными конфликтами». Внешняя политика России на Кавказе // Внешняя политика России от Ельцина к Путину / Сост. С.Кройцберг. – К.: «Оптим», 2002. – С.116-120; Гаджизаде А. Алиев пригласил Путина // Независимая газета. – 2000. – 31 сентября. – С.5.

-
- ¹⁸ Азербайджан в декабре 1994 – январе 1995 года // Политический мониторинг. – 1995.– №1: <http://www.igri.ru/monitoring/1047645476/1050414836/Azerbaijan0195.htm>;
- ¹⁹ Справочная информация МИД РФ <http://www.mid.ru/ns-rsng.nsf/01-08-2006>.
- ²⁰ Чернявский С. Экспортные маршруты каспийской нефти // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 12. – С.65.
- ²¹ Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001. – С. 312.
- ²² Гаджиев К.С. Вказана праця. – С.317.
- ²³ Гаджиев К.С. Вказана праця. – С.312.
- ²⁴ Мурадян И. М. Геоэкономические факторы развития политических процессов в Кавказско-Каспийском регионе (ситуационный анализ) / Ассоциация политологов Республики Армения. – Ереван : Антарес, 2001. – С.74.
- ²⁵ Гейдар Алиев: "Между Москвой и Баку по вопросу о Чечне проблем пока нет" // Независимая газета. – 2000. – 20 июня. – С.3.
- ²⁶ Гаджиев К.С. Вказана праця. – С.317.
- ²⁷ Наш ответ НАТО: <http://www.lenta.ru/articles/2005/06/24/odkb/>
- ²⁸ Геополитика и транспортные коридоры в Центральной Азии (альтернативы альтернативным путепроводам) http://siac.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=136&Itemid=59
- ²⁹ Гаджиев К.С. Вказана праця. – С. 324.
- ³⁰ Гаджизаде А. Россия хочет вернуться в Азербайджан // Независимая газета. 1999. – 24 сентября. – С.5.
- ³¹ Российско-азербайджанские отношения (Справочная информация) 01-08-2006: www.mid.ru/ns-rsng.nsf/
- ³² Зотов И. Четыре задачи для Баку // Независимая газета. – 2000. – 28 марта. – С.3
- ³³ Гейдар Алиев: "Между Москвой и Баку по вопросу о Чечне проблем пока нет" // Независимая газета. – 2000. – 20 июня. – С.3.
- ³⁴ «Бакинская декларация Российской Федерации и Азербайджанской республики» (Принята в г. Баку 09.01.2001): <http://www.smix.biz/abro.php?id=4032>)
- ³⁵ Мамедов С. Баку держит слово // Независимая газета. – 2007. – 6 февраля. – С. 5.
- ³⁶ Бабаева У., Гаджизаде А. Визит с подтекстом // Независимая газета. – 2002. – 24 января. – С.4.